

УДК 347.674

Олександр КУХАРЄВ,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент

ЗМІСТ ДИСПОЗИТИВНОСТІ ПРИ ВСТАНОВЛЕННІ ЗАПОВІДАЛЬНОГО ВІДКАЗУ У СПАДКОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Одним із проявів диспозитивності спадкового права є закріплена у ст. 1237 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) правова можливість встановити заповідальний відказ, що є втіленням свободи заповіту. Заповідальний відказ (легат) – заповідальне розпорядження про покладення на спадкоємця обов'язку з передання майнового права або речі третій особі – відказоодержувачу. Таке розпорядження має важливе значення в реалізації правової свободи особи на випадок своєї смерті, передусім у тих випадках, коли неможливо досягти певних цілей в інший спосіб, скажімо, надати право користування житловим приміщенням третій особі або забезпечити її систематичними грошовими виплатами протягом певного строку після відкриття спадщини.

У свою чергу закон допускає передачу спадщини спадкоємцям виключно у власність. При цьому нормативне регулювання легату обмежується трьома статтями ЦК. Незважаючи на ґрунтовні дослідження відносин, що виникають у результаті встановлення заповідального відказу, недостатньо розробленими залишаються проблеми визначення правової автономії особи при встановленні заповідального відказу як спеціального заповідального розпорядження.

Заповідальний відказ тривалий час був предметом наукових розробок, привертаючи увагу дореволюційних учених, авторів радянської доби і сучасних дослідників. У цьому аспекті необхідно виділити роботи таких учених, як Г. Ф. Шершеневич, О. О. Башмаков, К. А. Флейшиць, В. І. Серебровський, Д. Ватман, В. К. Дроніков, Ю. О. Заїка, З. В. Ромовська, І. В. Спасибо-Фатєєва, Л. В. Козловська, Є. О. Рябоконт, В. В. Васильченко, В. Ю. Чуйкова, О. Ю. Цибульська.

Грунтовне ознайомлення з цивілістичною літературою, присвяченою заповідальному відказу, дає підстави стверджувати, що автори акцентували свою увагу переважно на двох аспектах. Це, по-перше, правова природа відповідних правовідносин та, по-друге, особливості легату, предметом якого є право проживання в успадкованому житловому будинку або квартирі.

Метою даної статті є з'ясування змісту диспозитивності при встановленні заповідального відказу в спадковому праві України.

Згідно зі ст. 1238 ЦК України предметом заповідального відказу може бути передання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить або не входить до складу спадщини. На спадкоємця, до якого переходить житловий будинок, квартира або інше рухоме або нерухоме майно, заповідач має право покласти обов'язок надати іншій особі право користування ними. Право користування житловим будинком, квартирою або іншим рухомим або нерухомим майном зберігає чинність у разі наступної зміни їх власника. Право користування житловим будинком, квартирою або іншим рухомим або нерухомим майном, одержане за заповідальним відказом, є таким, що не відчужується, не передається та не переходить до спадкоємців відказоодержувача.

Право користування житловим будинком, квартирою або іншою будівлею, надане відказоодержувачеві, не є підставою для проживання в них членів його сім'ї, якщо в заповіті не зазначено інше.

Спадкоємець, на якого заповідачем покладено заповідальний відказ, зобов'язаний виконати його лише в межах реальної вартості майна, яке перейшло до нього, з вирахуванням частки боргів спадкодавця, що припадають на це майно. Відказоодержувач має право вимоги до спадкоємця з часу відкриття спадщини.

Аналіз викладеної норми дає змогу виділити низку визначальних ознак легату.

По-перше, предметом заповідального відказу виступає не лише певне майнове право, а й *рід*. Дана обставина примітна тим, що до складу

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

спадщини входять саме права та обов'язки, які належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті (ст. 1218 ЦК України), а не речі та майно. Тобто в порядку спадкового правонаступництва до спадкоємців переходить не житловий будинок, а право власності на житловий будинок.

По-друге, предметом легату виступають права або речі, які можуть і *не входити до складу спадщини*. Тому немає законодавчих перешкод для того, щоб покласти на спадкоємця обов'язок купити річ та передати її у власність легатарія вже після відкриття спадщини або передати останньому річ, яка належала на праві власності спадкоємцеві тривалий час до смерті заповідача. Отже, у цивільному законодавстві України закріплена модель так званого зобов'язального легату (*legatum per damnationem*), який зародився в епоху Стародавнього Риму. Зобов'язальний легат покладав на спадкоємця обов'язок виконати те, що було передбачено заповітом на користь третіх осіб. Традиційно цей вид легату протиставлявся віндикаційному (*legatum per vindicationem*), на підставі якого на користь легатарія встановлювалося речове право – право власності або сервітутне право, яке виникало в легатарія з моменту прийняття спадкоємцем спадщини, обтяженої легатом. У випадку порушення права легатарія захищалися віндикаційним позовом.

По-третє, у ЦК України визначено *відкритий перелік* тих майнових прав або речей, що можуть складати предмет заповідального відказу. Це, у свою чергу, свідчить про диспозитивний характер ст. 1238 ЦК України, де як приклад легату закріплено право користування житловим будинком, квартирою або іншим рухомим чи нерухомим майном. У даному аспекті можна відзначити широку автономію заповідача в частині встановлення певного майнового права на користь третьої особи – відказоодержувача.

Як наголошувалося вище, *заповідальним відказом на спадкоємця може бути покладений обов'язок передання відказоодержувачу певного майнового права, що не є об'єктом спадкового правонаступництва*. Причому окремі дослідники піддають критиці наведену особливість предмета легату через її невідповідність змісту права власності. Це обґрунтовується тим, що розпоряджатися чужою власністю не можна, навіть маючи певні речові права на чужу власність, оскільки право розпорядження належить власнику [1, с. 276; 2, с. 62, 63]. Дотримуючись цієї точки зору, Є. О. Рябонь розтлумачив положення цивільного законодавства про заповідальний відказ, який не входить до складу спадщини, таким чином, що за допомогою легату заповідач може передбачити виникнення або збереження для третьої особи таких прав, які не здатні успадковуватись, тобто переходи-

ти до універсальних спадкоємців, зокрема, окреме право на користування майном [3, с. 59].

На нашу думку, закріплення розширеного предмета заповідального відказу прямо впливає зі змісту ст. 1238 ЦК України, надаючи особі можливість саморегулювання як юридичної форми втілення принципу свободи заповіту в реальність у сфері встановлення спеціальних розпоряджень на випадок своєї смерті.

Що стосується порушення права власності спадкоємця при цьому, то слід вказати на дві суттєві обставини. По-перше, прийняття спадщини – суб'єктивне право особи, що здійснюється нею добровільно та на власний розсуд. Ніхто не примушує спадкоємця приймати спадщину, обтяжену легатом, а тому не йдеться про позбавлення права власності спадкоємця проти його волі. По-друге, заповідальний відказ виконується спадкоємцем у межах реальної вартості успадкованої частки, що унеможливорює погіршення його майнового становища. У даному випадку відсутнє розпорядження майном спадкоємця, заповідач лише пропонує йому вчинити певну дію, що перетворюється на обов'язок у разі прийняття спадщини. А тому згода спадкоємця на встановлення такого обтяження не може вважатися порушенням його права власності.

Як зазначає З. В. Ромовська, прийняття спадщини із заповідальним відказом – приклад самообмеження права власності. Заповідальний відказ трактується авторкою як своєрідне «майнове відступне» тому, хто мав надію стати спадкоємцем за заповітом, але не став ним [4, с. 129].

Досліджуване розпорядження може міститися виключно в заповіті, а зробити його має право лише особисто заповідач, що виключає можливість встановлення легату шляхом застосування механізму тлумачення заповіту спадкоємцями або судом у порядку ст. 1256 ЦК України.

У правовій доктрині заповідальний відказ розглядається переважно як односторонній правочин усередині іншого одностороннього правочину – заповіту. Він органічно пов'язаний із заповітом: недійсність заповіту зумовлює і недійсність заповідального відказу. Легат – це приклад одностороннього правочину на користь третьої особи [3, с. 49; 5, с. 436].

Легатарне правовідношення характеризується як відносне, що означає чітке встановлення складу його учасників – спадкоємця та відказоодержувача. У ст. 1237 ЦК України міститься широке коло суб'єктів, які можуть бути призначені відказоодержувачами. Це, зокрема, особи, які входять, а також ті, які не входять до числа спадкоємців за законом. Крім того, немає законодавчих перешкод для встановлення легату на користь особи, зачатої за життя спадкодавця та народженої після його смерті за аналогією із

спадкоємцем (так званим насцитурусом). І хоча окремими авторами така позиція піддається критиці, виходячи передусім з неможливості забезпечити виконання легату в такому разі [3, с. 52, 53], на нашу думку, відказоодержувачем може бути призначена особа, зачата за життя заповідача та народжена після відкриття спадщини. Правом вимоги щодо виконання легатарного зобов'язання буде наділений у такому разі законний представник малолітнього. Єдина проблема, що може виникнути при цьому – ідентифікація особи легатарія в заповіті. Утім, спадкодавець має змогу зробити відказ із зазначенням родинних зв'язків, наприклад, на користь внука. Водночас відказоодержувачем не може виступати спадкоємець за заповітом, оскільки статус спадкоємця поглинає статус відказоодержувача, у зв'язку з чим частка спадкоємця збільшиться за рахунок заповідального відказу. Чинне законодавство відносить легат до числа прав, нерозривно пов'язаних з особою носія. Як наслідок, таке право не може бути відчужене, успадковане та припиняється зі смертю відказоодержувача.

Заповідальний відказ має суттєву специфіку в процесі його виконання, оскільки в окремих випадках відповідні правовідносини виходять за межі спадкових. Наприклад, у разі покладення на спадкоємця обов'язку надання права користування житловим приміщенням відказоодержувачу довічно, здійснення останньому систематичних виплат, виконання легату може тривати десятиліттями. У правозастосовній практиці трапляються заповіти із покладенням на спадкоємця обов'язку надання відказоодержувачу права довічного користування житловим будинком та довічне забезпечення готівковими коштами в розмірі мінімальної заробітної плати на місяць [6]. Як свідчать матеріали однієї цивільної справи, на спадкоємця за заповітом було покладено обов'язок сплатити трьом відказоодержувачам по 5000 доларів США кожному протягом одного року від часу відкриття спадщини [7]. За іншим заповітом спадкоємець був зобов'язаний виплатити своїй сестрі 25 % вартості успадкованої квартири через рік після оформлення спадщини [8].

Допустимим у цивілістичній доктрині вважається покладення на спадкоємця обов'язку довічно утримувати відказоодержувача [9, с. 151; 10, с. 59; 11, с. 24; 12, с. 232].

При цьому мають бути враховані межі виконання легату, що пов'язуються законом із реальною вартістю спадкової частки, обтяженої заповідальним відказом. Важливо відзначити також виконання досліджуваного обов'язку після погашення всіх претензій кредиторів спадкодавця. Тому з метою дотримання інтересів спадкоємців має бути чітко визначений розмір періодичних платежів, які повинен сплачувати спадкоємець на

користь відказоодержувача. І навіть, якщо заповідальний відказ сформульований як довічне утримання певної особи або здійснення систематичних платежів на її користь без визначення строку, можна вирахувати строк утримання або здійснення виплат. Отже, предмет заповідального відказу важливо конкретизувати таким чином, щоб після відкриття спадщини уникнути спорів, а також необхідності тлумачення заповіту.

Закон не містить жодних застережень щодо строків виконання легату. Виходячи із зобов'язальної природи відносин, що складаються між відказоодержувачем і спадкоємцем, вважаємо можливим застосування до таких відносин загальних положень гл. 48 ЦК України в обсязі, що не суперечить їх сутності. Йдеться, зокрема, про ст. 530 ЦК України, в якій регулюється строк виконання зобов'язання. Так, якщо в зобов'язанні встановлений строк (термін) його виконання, то воно підлягає виконанню у цей строк (термін). Зобов'язання, строк (термін) виконання якого визначений вказівкою на подію, яка неминуче має настати, підлягає виконанню з настанням цієї події. Якщо строк (термін) виконання боржником обов'язку не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги, кредитор має право вимагати його виконання в будь-який час. Боржник повинен виконати такий обов'язок у семиденний строк від дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок негайного виконання не впливає із договору або актів цивільного законодавства.

Висновки. Зміст диспозитивності спадкового права в частині встановлення заповідального відказу охоплює такі аспекти, як:

- 1) право заповідача зробити заповідальний відказ;
- 2) відкритий перелік тих майнових прав або речей, що можуть становити предмет легату;
- 3) розширення предмета заповідального відказу, що виражається у переданні у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входять або не входять до складу спадщини;
- 4) правова свобода стосовно строків виконання заповідального відказу, що можуть виходити за межі спадкових правовідносин, зокрема, при наданні права довічного користування житловим приміщенням.

При виконанні заповідального відказу, зважаючи на зобов'язальну природу відповідних правовідносин, мають застосовуватися загальні положення про виконання зобов'язання з урахуванням специфіки легатарних правовідносин. Йдеться передусім про пріоритет вимог кредиторів спадкодавця перед вимогами відказоодержувача.

Перелік використаних джерел

1. Фурса Є. Є. *Окремі питання спадкування з іноземними елементами: консул, нотаріус, суд : монографія* / Є. Є. Фурса, Л. В. Козяр-Скок. – Київ : Алерта, 2017. – 384 с.
2. *Спадкування за законодавством України. Коментар. Судова практика : зб. нормат. актів.* – Київ: Юрінком Інтер, 2008. – 336 с.
3. *Актуальні проблеми спадкового права: навч. посіб. / за заг. ред. проф. Ю. О. Заїки, ст. наук. співроб. О. О. Лов'яка.* – Київ : КНТ ; ЦУЛ, 2014. – 336 с.
4. Ромовська З. В. *Українське цивільне право. Спадкове право : підручник* / З. В. Ромовська. – Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – 264 с.
5. *Харьковская школа цивилистики: грани наследственного права: монография* / [И. В. Спасибо-Фатеева, О. П. Печеный, В. И. Крат и др.]; под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. – Харьков: Право, 2016. – 608 с.
6. Рішення Шевченківського районного суду м. Запоріжжя від 06.03.2007 у справі № 2–247/07 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/946675> (дата звернення 26.03.2018).
7. Рішення Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 27.10.2010 у справі № 2–8083/10 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53333415> (дата звернення 26.03.2018).
8. Рішення Керченського міського суду Автономної Республіки Крим від 11.02.2014 у справі № 107/11596/2013-ц // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37347755> (дата звернення 26.03.2018).
9. Серебровский В. И. *Избранные труды по наследственному и страховому праву* / В. И. Серебровский. – изд. 2-е, испр. – Москва : Статут, 2003. – 558 с.
10. Гордон М. В. *Наследование по закону и по завещанию* / М. В. Гордон. – Москва : Юрид. лит., 1967. – 120 с.
11. Ватман Д. *Завещательный отказ* / Д. Ватман // Советская юстиция. 1970. – № 18. – С. 23–24.
12. Надьон В. В. *Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин: монографія* / В. В. Надьон. – Харків: Право, 2017. – 392 с.

КУХАРЄВ О. Зміст диспозитивності при встановленні заповідального відказу у спадковому праві України.

Стаття присвячена дослідженню змісту диспозитивності при встановленні заповідального відказу як спеціального заповідального розпорядження. Наголошується, що свобода заповіту в цій сфері не обмежується лише правом спадкодавця зробити заповідальний відказ. Заповідач наділений широкими можливостями стосовно предмета легату, що виражається у переданні у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входять або не входять до складу спадщини. Закон містить відкритий перелік тих прав і речей, що можуть становити предмет заповідального відказу. Крім того, виконання легату не обмежене строком дії спадкового правовідношення.

Ключові слова: спадкування, заповіт, заповідальний відказ, заповідач, спадкоємець, відказоодержувач, легат.

КУХАРЄВ А. Содержание диспозитивности при установлении завещательного отказа в наследственном праве Украины.

Статья посвящена исследованию содержания диспозитивности при установлении завещательного отказа как специального завещательного распоряжения. Отмечается, что свобода завещания в этой сфере не ограничивается лишь правом наследодателя сделать завещательный отказ. Завещатель наделен широкими возможностями относительно предмета легата, который охватывает передачу в собственность или по другому вещному праву имущественного права или вещи, которые входят или не входят в состав наследства. Закон содержит открытый перечень прав и вещей, составляющих предмет завещательного отказа. Кроме того, исполнение легата не ограничено сроком действия наследственного правоотношения.

Ключевые слова: наследование, завещание, завещательный отказ, завещатель, наследник, отказополучатель, легат.

KUKHARIEV O. The dispositivity essence while establishing testamentary gift in the inheritance law of Ukraine.

The article investigates the degree of legal freedom of an individual while establishing a testamentary gift (legate) as a special testamentary disposition. The paper validates the conclusion that the inheritance law dispositivity as to legate establishing encompass:

1. Testator's right to make a testamentary gift.
2. Non-exhaustive list of property rights or belongings, which can constitute

a legatee subject.

3. Expansion of testamentary gift subject is realised according to transfer into ownership or right in rem of a property right or belongings, included or not into estate.

4. Legal freedom as to time limit performance of a testamentary gift which can be beyond legal relationships, for example, when providing the right to liferent of housing.

While performing a testamentary gift, the general provisions on obligation fulfillment must be applied taking into account the compulsory nature of the correspondent legal relationship and the specific nature of legatary relationship. First of all, it concerns the claims priority of the testator's creditors over the claims of a legatee.

Analysing the parties of legatary legal relationship, the author notes the possibility of legatee establishing in favor of a person conceived during a testator's life and born after his death by analogy with an heir. At the same time, the testamentary gift can not be made in favor of an heir by devise, as in this case the heir status absorbs the legatee status and in this connection the heir's share will increase due to testamentary gift. In this case, the heir and the legatee have different legal status and are separate subjects of inheritance legal relationships.

The current legislation attributes testamentary gift to the rights inseparably connected with a bearer's identity. As a result, a legatee can not be alienated, inherited and it is terminated by a legatee death.

Key word: succession, will, testamentary gift, testator, heir, legatee, legatee.